

ІСТОРІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І РУХІВ

Володимир Ткаченко, Марина Ігнатенко

ЧЕРНІГІВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ 20-Х РОКІВ

В умовах національно-державного відродження України значною мірою зростає інтерес суспільства до свого історичного минулого. Особливого значення набуває дослідження історії рідного краю. Один з важливих напрямків історико-краєзнавчих досліджень на сучасному етапі полягає в узагальненні нагромадженого цією галуззю історичної науки досвіду й критичному засвоєнні доробку вчених минулого. Цінний досвід краєзнавчої роботи, що слугував базою фундаментальних історичних досліджень, було нагромаджено у 20-х на початку 30-х рр. місцевими науковими товариствами.

Краєзнавство натоді сприймалося як «одне з найхарактерніших явищ». Його визнавали «масовим історико-культурним рухом», вважали важливою сферою культурно-просвітницької політики. А масове виникнення краєзнавчих товариств, які характеризувалися як «органи самопізнання країни»,¹ безсумнівно, спростовувало твердження про те, що історична наука може розвиватися лише в умовах суворої академічності. Отже, виникнення розгалуженої мережі різноманітних краєзнавчих осередків на Чернігівщині у той час було цілком закономірним явищем. Провідне місце серед них належало науковим товариствам, що стали певною мірою спадкоємцями історико-краєзнавчих формувань, які існували тут ще за дореволюційної доби.

Головну роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень в регіоні відіграло Чернігівське наукове товариство, створене у 1920 р. ініціативною групою у складі В. Ю. Зубка, І. Р. Карповича, В. І. Коновала, І. Я. Кошового, Б. Л. Луговського, С. П. Устименка та Г. Г. Холодного. Спочатку воно мало статус філії Українського наукового товариства у Києві, а з 1925 р. почало діяти в системі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), яка затвердила в жовтні того ж таки року його статут.² 1924 р. було відкрито філіал товариства у Сновську (нині м. Щорс).³

Керівництво діяльністю товариства здійснювала постійна Рада з 6 осіб, першим головою якої було обрано викладача Чернігівського інституту народної освіти Г. Г. Холодного, а секретарем В. Ю. Зубка. До складу постійної Ради входили також відомі краєзнавці В. А. Шугаєвський, М. К. Шматько, Д. О. Заушкевич та представник губернського відділу народної освіти Т. Н. Голик. З 1921 по 1929 рр. кількість членів товариства, яке за мету своєї діяльності вважало «розробку й популяризацію різних галузей наукових знань, особливо по вивченню природи, історії та етнографії Чернігівщини», зросла з 31 до 76 осіб.

Найактивніше працювали історико-філологічна (з 1929 р. — історико-краєзнавча), етнографічна та бібліографічна секції товариства.⁴ Чернігівське наукове товариство за короткий час спромоглося визначити основні напрямки історичних досліджень широкого діапазону і розгорнути діяльність по реалізації цілого ряду наукових програм.⁵

Значне місце в історико-краєзнавчій роботі посідали археологічні та архітектурно-археологічні студії. Так, члени Чернігівського наукового товариства влітку 1923 р. брали участь в дослідженні видатної пам'ятки XI ст. Спасо-Преображенського собору в Чернігові, яке здійснювала група науковців на чолі з М. О. Макаренком та І. В. Моргилевським, а дещо пізніше — в охоронних археологічних роботах, якими керував у межах міста С. Г. Баран-Бутович.⁶

У безпосередньому контакті з Всеукраїнською Академією наук тривало збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Члени етнографічної секції Чернігівського наукового товариства на чолі з Б. Л. Лутовським збирали місцевий фольклор, досліджували пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва й народної архітектури. Цікаві результати дало етнографічне вивчення місцевих ярмарків, водяних млинів і сукновалень. Все це сприяло створенню у Чернігові етнографічного музею.⁷

Члени бібліографічної секції, заснованої наприкінці 20-х років, займалися складанням покажчиків літератури про Чернігівщину, а також місцевих видань (газет, журналів, альманахів, книг) радянського періоду.⁸

Досить різноманітними були і форми діяльності Чернігівського наукового товариства. Крім секційних засідань влаштовувалися загальні збори, на яких з доповідями, повідомленнями й лекціями виступали місцеві дослідники та вчені з інших міст. Крім того, краєзнавці організовували прилюдні урочистості, зібрання, присвячені пам'яті видатних діячів української культури, пов'язаних з Чернігівщиною, — Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Барвінок, С. Носа, А. Свидницького, О. Лаваревського, Г. Сковороди, Л. Глібова та ін.,⁹ брали участь у складанні Біографічного словника громадських діячів України, створили наукову бібліотеку, яка налічувала кілька тисяч видань, серед яких було чимало стародруків і цінних рукописів.¹⁰

Однак брак кваліфікованих кадрів і, насамперед, слабкі джерела фінансування стримували втілення у життя накреслених планів. Так, за даними Українського комітету краєзнавства у цей час були «цілковито матеріально незабезпечені»¹¹ більшість товариств республіки. Втім, історико-краєзнавчі дослідження тривали. Хоч на початку 30-х рр. вони несподівано згортаються, і майже всі наукові товариства припиняють своє існування. Як не дивно, це відбувається саме в той час, коли з коштів місцевого бюджету почали виділятися певні асигнування на наукову та краєзнавчу роботу.¹²

У першу чергу ці негативні процеси обумовлювалися надалі ширшим застосуванням вульгарно-соціологічного підходу до оцінки суспільних та культурних явищ, що призводило до заперечення правомірності існування краєзнавства як окремої галузі науки з притаманними їй предметом і методами дослідження. За таких умов краєзнавчі товариства дедалі частіше починають відігравати роль «первісних збирачів сирових матеріалів, якими в економіці були статистичні організації», а науковці все «більше звертають увагу на вивчення питань, пов'язаних з інтересами місцевого господарства (економіка села, колективізація сільського господарства, комплексне вивчення типових сіл, вивчення покладів корисних копалин і т. ін.)».¹³

1930 р. приймається рішення про ліквідацію краєзнавчих товариств і створення натомість секцій краєзнавства при заводах, колгоспах, вузах, школах, що значно знизило ефективність краєзнавчої роботи, а через деякий час спричинило згорання краєзнавчого руху в цілому. Ці зміни означали, по суті, відмову від досвіду, нагромадженого історико-краєзнавчими організаціями протягом 20-х рр. Зрештою, це призвело до появи численних «білих плям» в історії України й до її фальсифікації на догоду тоталітарній системі.¹⁴

Важливою причиною занепаду краєзнавчого руху на Чернігівщині у 30-ті рр. були масові репресії. На нашу думку, розгром краєзнавства став свого роду відлунням відомої «академічної справи» 1929—1931 рр., в результаті якої було безпідставно заарештовано і покарано більшість провідних істориків Росії. Історичне краєзнавство як «гробокопальсько-архівне» закликали ліквідувати, заявляючи, що «з історією ми історію не зробимо».¹⁵ Крім того, в Україні репресії проти краєзнавців мали свою специфіку і проводилися під гаслом боротьби проти концепції українського історичного процесу М. Грушевського. Перенесена на широке загальне тло культурно-наукового та суспільного життя, ця «акція боротьби проти буржуазного націоналізму»¹⁶ набула небачених масштабів і зловісних наслідків для розвитку історичного краєзнавства. Отже, репресії проти краєзнавців Чернігівщини були не винятком, а гіркою закономірністю тих жахливих часів і складовою частиною політики сталінського уряду.

Репресії були спрямовані перш за все проти осередків, які намагалися запобігти заідеологізованому підходу до краєзнавства і проводили широкі історико-культурні дослідження. Тому не випадково, що найбільших втрат зазнало саме Чернігівське наукове товариство.

Першого удару було завдано під час фабрикації справи «Спілки визволення України». Оскільки центром «СВУ» вважалася ВУАН на чолі з її віце-президентом академіком С. О. Єфремовим, то ядром Чернігівської філії «СВУ» було проголошене наукове товариство, яке «підтримувало тісні зв'язки з історичною секцією ВУАН і в мініатюрі ставило ті ж наукові цілі, що і Всеукраїнська Академія наук з краєзнавчим ухилом».¹⁷ Ось чому наприкінці 1929 р. були притягнуті до відповідальності як активісти Чернігівської філії «СВУ» і виключені з наукового товариства близько 10 провідних краєзнавців.¹⁸

У 1931 р. з великими труднощами і в урізаному вигляді вдалося таки видати перший і єдиний том «Записок Чернігівського наукового товариства». Саме ж товариство, знекровлене репресіями, буквально вмирало на очах. Правоохоронним органам не треба було докладати багато зусиль, щоб довершити його розгром. Невдовзі з'явився документ настільки бездоказовий і брутальний, що не потребує жодних коментарів: «Мета та ідеологія Чернігівського наукового товариства цілком і повністю відповідає меті та ідеології націоналістів, білогвардійців, фашистів... Весь час на чолі товариства були буржуазно-націоналістичні, класово-ворожі елементи як Холодний, Заушкевич, Верзілов, Кошарнівський. Членами товариства були такі особи як Федоренко, Ницай і т. д. (націоналісти), Дубровський (фашист) і т. д.... Товариство відкрито визнає, що програма Грушевських є їхньою програмою, що воно продовжує справу Єфремових, Слабченко... і працює на справу Соборної України... під прапором якої всі націоналісти, білогвардійці, фашисти, шпигуни проводять свою шкідницьку діяльність у боротьбі проти Радвлади».¹⁹ Після таких звинувачень майже всі краєзнавці, які ще залишалися на волі, опинилися за ґратами, значна частина їх наукових праць потрапила до індексу заборонених видань, а товариство перестало існувати.

Чернігівське наукове товариство відіграло видатну роль у відродженні традицій історико-краєзнавчих пошуків, які були започатковані ще за дореволюційних часів. Воно об'єднало широке коло істориків, археологів, етнографів і таким чином створило наукове середовище, яке сприяло підвищенню рівня історичних досліджень. Крім того, завдяки наполегливій роботі провідних краєзнавців Чернігівщини, чимало населених пунктів краю, як-от Чернігів, Ніжин, Прилуки, Остер, Сосниця, підтвердили свій статус «культурних гнізд» України. У цей період простежуються також спроби краєзнавців включати локальні студії у ширший контекст історико-культурного розвитку. На жаль, ці позитивні тенденції у діяльності наукових товариств були перервані нав'язуванням вульгарно-соціологічних схем з боку офіційних органів влади і масовими репресіями проти істориків і краєзнавців.

Протягом довгих десятиріч історична наука, переобтяжена ідеологічними штампами, цілком залежала від політичної кон'юнктури. Лише сьогодні вона підходить до розв'язання складних і суперечливих проблем історії України, висвітлення її маловідомих сторінок. Цьому сприяє відновлення діяльності історико-краєзнавчих осередків у структурі Всеукраїнської спілки краєзнавців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шмидт С. «Золотое десятилетие» советского краеведения // *Отечество: Краеведческий альманах*. — М., 1990. — Вып. 1. — С. 11.
2. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ІР ЦНБ). — Ф. X. — Спр. 18724. — Арк. 1.
3. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського НАН України (далі — ІМФЕ). — Ф. 43—9. — Спр. 377. — Арк. 3.
4. Заремба С. З., Коваленко О. Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // *Український історичний журнал*. — 1983. — № 4. — С. 109; *Записки Чернігівського наукового товариства*. — Чернігів, 1931. — Т. 1. — Праці історико-краєзнавчої секції. — С. 3; *Наукове життя в Чернігові 1914—1925 рр.* // *Україна*. — 1925. — Кн. 3. — С. 180—181; Кн. 4. — С. 181—183; *Державний архів Чернігівської області* (далі — ДАЧО). — Ф. Р. — 593. — Оп. 1. — Спр. 1722. — Арк. 159 зр.
5. Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР. — К., 1973. — С. 149—150.
6. Макаренко М. Біля Чернігівського Спасу (Археологічні дослідження року 1923) // *Чернігів і Північне Лівобережжя*. — К., 1928. — С. 184—196; ДАЧО. — Ф. Р. — 593. — Оп. 1. — Спр. 1850. — Арк. 15.
7. Заремба С. З., Коваленко О. Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині... — С. 109.
8. ДАЧО. — Ф. Р.—65. — Оп. 1. — Спр. 1110. — Арк. 61.
9. *Наукове життя в Чернігові 1914—1925 рр.* // *Україна*. — 1925. — Кн. 4. — С. 182; Шевелів Б. Увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка та Л. І. Глібова в Чернігові // *Україна*. — 1930. — Кн. 43. — С. 149—150; та ін.
10. Юрмас Я. В. Чернігівському науковому товаристві // *Красное знамя*. — 1922. — 28 мая; ІР ЦНБ. — Ф. X. — Спр. 12112. — Арк. 3; ДАЧО. — Ф. Р.—5059. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1—61.
11. Центральний державний архів зшких органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ). — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8595. — Арк. 77.
12. ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1499. — Арк. 173.
13. ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 9595. — Арк. 70—72.
14. Бабенко Л. Л. Із досвіду розвитку краєзнавства на Україні протягом 20-х р. — на початку 30-х р. // *Завдання краєзнавства та дослідження та популяризації пам'яток історії і культури*. — К., 1991. — С. 38.
15. Шмидт С. «Золотое десятилетие» советского краеведения... — С. 25.
16. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. — К., 1989. — С. 203.
17. Архів УСБУ по Чернігівській області. — ФП—2901. — Арк. 41—43.
18. Ткаченко В. Коса над Черніговом // *Україна*. — 1991. — № 24. — С. 10—11.
19. Архів УСБУ по Чернігівській області. — ФП—2901. — Арк. 36—43.